

Тимощук О. В.

РОЛЬ САМОСТВЕРДЖЕННЯ В ОСОБИСТІСНОМУ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ-СИРІТ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті розглянуто психологічні особливості самоствердження та його роль в особистісному розвитку дітей-сиріт підліткового віку. Автор вказує на те, що створення спеціальних умов позитивного самоствердження для дітей-сиріт є одним із актуальних завдань сучасної психології.

Ключові слова: самоствердження, підлітковий вік, особистість, діти-сироти, деприваційна ситуація.

В статье рассмотрены психологические особенности самоутверждения и его роль в личностном развитии детей-сирот подросткового возраста. Автор указывает на то, что создание специальных условий положительного самоутверждения для детей-сирот является одной из актуальных задач современной психологии.

Ключевые слова: самоутверждение, подростковый возраст, личность, дети-сироты, депривационная ситуация.

The article considers psychological peculiarities of self-assertion and its role in individual development of the orphans in teen age. The author points out the fact that the creation of appropriate conditions for positive self-assertion is one of the topical tasks of modern psychology.

Key words: self-assertion, adolescence, personality, orphans, situation of deprivation.

Обґрунтування проблеми. Діти-сироти є проблемою у всьому світі, тому багато урядів ставить перед собою завдання в розробці дій та прийомів, які б змогли допомогти цим дітям уникнути насильства та бідності, успішно адаптуватися до навколишніх умов, самоствердитись. У контексті важливої проблематики суспільства процес самоствердження дітей-сиріт набуває окремого наукового статусу насамперед через деструктивний вплив на всю систему соціально-психологічної взаємодії дітей. Родинна деривація як негативний супутник сирітства гальмує перебіг особистісного становлення дитини-сироти, ускладнює процес позитивного самоствердження.

Особливо проблемним в особистісному розвитку і самостверджен-

ні сиріт є підлітковий вік. На цьому етапі ще зберігається вирішальний формувальний вплив родини на поведінку і розвиток особистості підлітка, його самоствердження, зокрема самопізнання, самосвідомості, ставлення до себе і саморегуляції поведінки.

Таким чином, проблема самоствердження дітей-сиріт у підлітковому віці, незважаючи на її важливість і актуальність, недостатньо розроблена як самостійна галузь дослідження. Вона розглядається лише частково в ході визначення окремих особистісних якостей, причин девіантної поведінки, але більше у зв'язку з дослідженням самореалізації, де частіше за все ці поняття використовуються як ідентичні.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Досить повно і глибоко потреба людини в особистісному самоствердженні висвітлена у працях Ю. Гана, І. Беха, М. Цибри. Вони у своїх дослідженнях вказують на те, що людина, перебуваючи в обставинах, які динамічно змінюються, побоюється втратити свій статус у суспільстві, загубити досягнутий рівень поваги й самоповаги, що постійно стимулює її самостверджуватися, відстоювати своє “Я” в соціумі. Варто відзначити, що зокрема М. Цибра розглядає самоствердження як “персоніфіковану” потребу, яка забезпечує активність особистості в системі соціальних зв'язків. З погляду Ю. Гана, самоствердження являє собою потребу людини ствердити себе у світі, прагнення до життєвого успіху, до утвердження гідності в самоцінності своєї особистості. І. Бех під самоствердженням розуміє престижно-статусну потребу, яка виражається в реалізації первісних потенцій конкретної особистості, утвердження свого “Я” завдяки досягненню певного статусу в соціальній сфері [1; с. 42-48.]. Подібне трактування висуває Н. Іщенко, вказуючи, що самоствердження – це потреба людини постійно турбуватися про зміцнення свого соціального статусу. Зокрема, А. Сущенко метою самоствердження вважає свідому об'єктивацію сутнісних сил особистості, спрямовану на отримання високої оцінки від себе та від інших людей.

Різні аспекти психічного розвитку дітей-сиріт знайшли своє відображення в роботах М. Кондратьєва, А. Прихожан, В. Мухіної, О. Смірної та ін. У свою чергу ними було вивчено особливості самовизначення, роль взаємодії із дорослим для особистісного розвитку дитини-сироти, проведений аналіз ролі умов і суб'єктивних чинників у розвитку дітей-сиріт.

Дослідженням особливостей формування особистості дітей-сиріт займається Л. Волинець [7]. Вона акцентує увагу на проблемі захисту дітей і передбачає застосування різних форм утримання та виховання

дітей-сиріт, вказує на тенденції переважання інноваційних форм опіки, їх перевагу в соціалізації дітей-сиріт.

Варто відзначити, що О. Кізь [6] розглядає особливості самоствердження вихованців інтернатних закладів, формування їх образу "Я" та образу "Ми". Нею досліджено зміст ціннісно-сислової сфери особистості депривованих дітей-сиріт, визначено специфіку самооцінних ставлень вихованців інтернатних закладів стосовно соціальних ролей, досліджено сформованість навичок самокерівництва і самоорганізації життєдіяльності.

Отже, **мета дослідження** полягає у теоретичному обґрунтуванні ролі самоствердження в особистісному розвитку дітей-сиріт підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Проблема розвитку особистості в умовах закритих дитячих закладах в останні роки набуває все більшого значення. Аналіз дослідження показують, що позбавлення дітей материнської турботи з наступною психічною депривацією у сирітських установах катастрофічно позначаються на їх соціальному, психічному й фізичному здоров'ї. Діти, які залишилися без піклування батьків, з раннього дитинства позбавлені важливого етапу формування первинного соціального досвіду в родині, внаслідок чого процес їх подальшої соціалізації та самоствердження має деструктивний характер.

Позбавлення дитини родинних зв'язків накладає свій відбиток на все її життя. Тому дослідження особливостей самоствердження дітей у закладах інтернатного типу та виявлення ролі самоствердження в особистісному розвитку є актуальними і практично значущими. Вивченням психічного розвитку, особливостей соціалізації, формування системи сімейних, моральних цінностей дітей-сиріт у закладах інтернатного типу займаються психологи, педагоги, працівники соціальної сфери.

Варто відзначити, що у підлітковому віці посилюється так званий негативізм, який спрямований насамперед проти встановлених правил (підлітки стають непокірними, не зважають на зауваження чи вимоги дорослих, а іноді можуть діяти всупереч цим вимогам). Також загострюється недовіра до людей, яка ґрунтується на переконанні, що вони мають намір нашкодити. У підлітковому віці проявляється демонстративна поведінка до дорослих, жорстокість і застосування фізичної сили проти іншої людини.

У підлітковому віці починає формуватись доросла особистість. У розвитку особистості в підлітковому віці значну роль відіграють

судження інших людей, і насамперед оцінка батьками, педагогами, однолітками, на основі якої починається формування самосвідомості. Як вказує А. Фурман, особливо важливими на початкових стадіях формування самосвідомості є контакт із значущими людьми (мати, батько, дідусь, бабуся, брат, сестра), які первинно визначають уявлення дитини про саму себе. Важливою стороною самосвідомості підлітка є потреба у самоствердженні. Генезис цього феномену отримав обґрунтування у роботах Л. Божович, яка розглядала самоствердження як одну з важливих мотиваційних ліній цього віку [5]. Це вік чутливий для остаточного визначення – яким шляхом піде подальший розвиток особистості. Особливо важливу роль в особистісному розвитку дітей-сиріт підліткового віку відіграє самоствердження.

Розвиток дитини, яка виховується поза межами сім'ї, свідчить не про відхилення в розвитку особистості, а про формування принципово інших механізмів її активності, які, даючи можливість дитині пристосуватися до життя в збіднених умовах (дитячий будинок, інтернатна установа), створюють обмеження для входження її в суспільне соціальне оточення, зумовлюють розвиток неадекватності в побудові моделі подальшого спілкування, знижують активне ставлення до життя, порушують процес позитивного самоствердження, яке відіграє важливу роль у формуванні особистості дитини-сироти.

Через задоволення потреби в діяльності, спілкуванні, пізнанні й самопізнанні особистість прагне задовольнити головну потребу – природну потребу в самоствердженні як атрибутивну, статусну потребу, яка полягає в прагненні людини завоювати суспільне визнання, зайняти відповідне становище в найближчому соціальному оточенні, а також набуття почуття особистісної значущості, високої самооцінки, що в кінцевому результаті буде сприяти формуванню й розвитку почуття впевненості у власних силах, а значить, зміцнювати її соціальну безпеку [8, с. 24].

На нашу думку, саме в результаті позитивного самоствердження відбувається адекватна реалізація життєвих планів підлітка, його майбутнього, а це передбачає позитивне спрямування “Я” в соціальному просторі. Протилежною до зазначеного може стати ситуація, коли підростаюча особистість у минулому зазнала невдач, неуспіху в певній сфері діяльності, то їй у майбутньому буде значно важче самовизначатися, самостверджуватися та самореалізовуватися в особистісному чи професійному житті. Негативний досвід, як правило, викликає в підлітків розчарування, руйнує їх почуття, думки, плани, що призводять до відчаю, роздратувань та домінування пригніченого

настрою, котрі визначають негативне спрямування в утвердженні "Я" особистості цього віку.

Такі поняття, як суспільне визнання, соціальний статус, успіх, упевненість у собі, прагнення до особистісної значущості, престиж, імідж, потреба в досягненнях і домінуванні цілком можна вважати такими, що визначають той чи інший бік поняття "самоствердження".

Проведений науковий аналіз досліджень дає підстави визначити поняття "самоствердження" як процес свідомого, активного практичного перетворення ситуацій, які становлять змістову основу різних сфер життєдіяльності особистості, в результаті чого вона досягає успіху, підтримує відповідний статус в колективі, відстоює свою значущість перед іншими, реалізує індивідуальний життєвий шлях.

Важливим моментом у розвитку особистості дітей-сиріт є невпевненість у собі, неусвідомлення цінності своєї особистості, відсутність життєвої перспективи, які в свою чергу тісно пов'язані із самоствердженням. Здебільшого у таких дітей формується комплекс безнадійності, особистісної безпорадності, і їм досить важко визначити сенс та мету свого існування, відчувати себе комусь потрібним. У такому випадку дитина вибирає негативну (домінуючу або пригнічуючу) стратегію самоствердженню, що в результаті не сприяє позитивному розвитку особистості дитини-сироти.

Депривація повноцінних батьківсько-дитячих взаємин негативно позначається на самоствердженні і самосвідомості, стає причиною розладів і дисгармоній у процесі соціальної адаптації дітей-сиріт, шкодить психічному становленню особистості. Дефіцит спілкування між батьками та дітьми як причина виникнення сімейної депривації призводить до появи страхів, тривоги, відчуття покинутості й особистісної неповноцінності, психічних відхилень у розвитку дитини, що породжує невідворотні конфлікти, які негативно впливають на особистість і підвищують вірогідність її патологічного розвитку. Діти, які не відчують батьківської опіки, переважно ростуть жорстокими, агресивними, позбавленими любові до інших.

У процесі самоствердження особистість прагне позбавитися від цієї тривоги, досягнути відчуття безпеки, використовуючи різні стратегії оптимізації міжособистісних стосунків: 1) орієнтації на людей (конструктивна стратегія самоствердження); 2) орієнтації від людей (стратегія пригнічення); 3) орієнтації проти людей (домінантна стратегія самоствердження) [9, с. 97].

Виділяють дві групи чинників, які негативно впливають на розвиток особистості дитини в закладах інтернатного типу:

I. Психотравмуючі чинники:

- відсутність родинних зв'язків;
- незадоволення основних життєвих потреб (дефіцит любові, ніжності, уваги);
- обмеження спілкування в межах одного закладу;
- чітка регламентація життєдіяльності;
- відсутність свободи вибору.

II. Організаційно-побутові чинники:

- часта зміна педагогічного персоналу;
- перевищення кількості дітей у групах;
- відсутність цілісного підходу у вихованні дітей, відсутність єдиної системи вимог;
- відсутність диференційованого підходу з боку вихователів;
- неправильно організовані комунікативні стосунки з дітьми;
- неналагоджені взаємозв'язки з вихователями (у межах однієї групи) [2, с. 73].

На нашу думку, за правильної організації середовища, у якому опиняються діти-сироти, можна коригувати порушення у психічному розвитку дітей. Відповідно до цього потрібно також створити умови, за яких дитина зможе позитивно самоствердитись. Тому що саме вибір конструктивної стратегії самоствердження сприяє розвитку особистості в підлітковому віці. І залежно від того, яку стратегію самоствердження вибере підліток, буде залежати, яким чином буде розвинути особистість уже в дорослому житті.

Діти-сироти не підготовлені до самостійного життя, не в змозі планувати своє майбутнє, живуть тільки одним днем, важко переживають свою непотрібність, вони звикли жити за встановленими правилами і нормами, багато з них мають погану успішність, поведуться агресивно [3, с. 7]. Тому педагогогові в роботі з дітьми-сиротами в підлітковому віці потрібно стимулювати у них процес самопізнання і позитивного самоствердження. Це в свою чергу сприяє розвитку внутрішнього світу, розвитку адекватності уявлення про самого себе, незалежності від критики і оцінок навколишніх. Важливо, щоб дорослий поважав підлітка. Тоді дитина починає усвідомлювати свою значущість. Уся система взаємин із дітьми-сиротами повинна підкреслювати їх індивідуальність, персональну значимість для навколишніх. У такому випадку підліток буде поводитися більш впевнено.

Важливою умовою позитивного самоствердження для дітей-сиріт є праця. Роль трудової діяльності для особистісного розвитку підлітка є досить значущою. Систематична участь підлітка в трудовій діяль-

ності дає йому досвід налагодження взаємодій у колективі, формує навички трудового спілкування і взаємної допомоги та відповідальності. Праця допомагає дітям-сиротам швидко перебороти соціальний інфантилізм, негативне ставлення до трудової діяльності, ліквідувати відставання в інтелектуальному, емоційному і фізичному розвитку. Праця також стимулює розвиток пізнавальної і творчої активності, розвиток самостійності, організованості, витривалості і вольових якостей [3, с. 18].

Досить важливо, щоб праця була різноманітною та змістовною, з елементами творчості, але не можна і нехтувати фізичною працею: прибирання, ремонтні роботи та ін. Також вихователь повинен чітко сформулювати мету цієї діяльності, спланувати її результат і чітко пояснити, для чого вона потрібна та корисна. Праця має бути достатньо тривалою і систематичною, що дозволяє організувати співробітництво і спілкування, розвиває мотиваційну готовність до праці та пізнавальну активність. Ще одним важливим елементом у такій діяльності є винагородження, тому важливо продумати різні форми заохочення (похвала, подарунки та ін.)

Також однією з умов самоствердження дітей-сиріт є створення ситуації успіху. Опора на позитивне стимулювання, педагогіку успіху, партнерські стосунки співробітництва створюють умови для позитивного самоствердження, орієнтують підлітка на виховання в собі позитивних творчих домінант поведінки. Підтвердженням цього положення є думка О. Белкіна про те, що "створення ситуації успіху в найбільш значущих видах діяльності дає можливість позитивного самоствердження особистості" [2, с. 73].

На думку І. Бежа, виховання успіхом є однією з важливих умов розвитку. Він вказує на те, що неможливо формувати позитивну особистість у діяльності, що приносить їй постійно невдачі. Лише успіх молодшої людини формує у неї достатню віру в себе і на цій основі – прагнення стати кращою. Виховання успіхом, надання допомоги в прагненні вихованця задовольнити потребу в гідному місці в колективі однолітків – шлях створення довірливих взаємин творчої співдружності дорослих і дітей. Тільки за таких умов у підростаючої особистості виробляється готовність до сприйняття виховних впливів і правильного реагування на них [4, с. 26].

Таким чином, визнання успіхів, заохочення, самоствердження, спілкування зміцнюють готовність підлітка до самореалізації себе, своєї навчальної праці, свого майбутнього життя. Неоволодіння ж ними робить нестійкою навчальну мотивацію, а нерідко й породжує

негативне ставлення до навчання. У зв'язку з цим необхідно, щоб підліток усвідомлював, що успіхи в навчанні значно і приблизно однаково залежать від його особистісних якостей і належних зусиль. Освоєння умінь, навичок оцінки і самоаналізу успішності, самоконтролем і засобами самостійного виконання навчальної діяльності – основні передумови активного самоствердження, творчої активності, емоційної стабільності.

Висновки. Проблема особистісного самоствердження дітей-сиріт підліткового віку є актуальною і має глибокий соціально-педагогічний смисл, оскільки особистість, яка здатна до самоствердження в напрямках самореалізації, саморозвитку, зможе вільно й успішно поводитися в різноманітних сферах життєдіяльності, самостійно й нетрадиційно мислити, сміливо розробляти власні стратегії поведінки, здійснювати моральний вибір і нести відповідальність за свої дії і власний розвиток. Це має важливе значення як для самої особистості, так і для суспільства загалом. Позитивне самоствердження дітей-сиріт можливе завдяки комплексу психологічних умов, спрямованих на збільшення знань про способи самоствердження; на навчання специфічних прийомів творчого самовираження; на виховання відповідальності за вибір поведінки і відповідальності за вибір власної стратегії самоствердження. Тому важливим завданням сучасної психології є створення умов для позитивного самоствердження дітей-сиріт.

Перспективи подальшої нашої науково-дослідницької роботи вбачаємо у поглибленому вивченні психологічних особливостей стратегій самоствердження дітей-сиріт та експериментального вивчення вказаної проблеми.

Література:

1. Безкоровайна О. В. Самоствердження особистості: постановка проблеми у контексті освітніх виховних технологій / О. В. Безкоровайна // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2008. – № 3. – С. 42-48.
2. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений – М. : Академия, 2000. – 192 с.
3. Березин С. В., Евдокимова Ю. Б. Социальное сиротство: дети и родители: Материалы к курсу “Педагогическая психология”. Самара: Издво “Универс-групп”, 2003. – 52 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К. :Либідь, 2003. – 280 с.
5. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. – М. : Просвещение, 1995. – 352с.
6. Кізь О. Б. Особливості самоставлення вихованців інтернатних закла-

дів // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – К., 2002. – Т. IV. – Ч. 3. – С. 78-86.

7. Соціальне сирітство в Україні. Експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. С. Волинець та ін. – К., 1998. – 120 с.

8. Харламенкова Н. Е. Самоутверждение подростка. 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во "Институт психологии РАН", 2007. – 384 с.

9. Хорни, К. Невротическая личность нашего времени : Самоанализ / К. Хорни : пер. с англ. – М. : Прогрес– Универс, 1993. – 480 с.